

Arqueologia i turisme: el cas de les Illes Balears¹

Manuel Calvo Trias¹ i David Javaloyas Molina²

1) ArqueoUIB, Universitat de les Illes Balears. manuel.calvo@uib.es

2) ArqueoUIB, Universitat de les Illes Balears. davidjavaloyas@gmail.com

Paraules clau: arqueologia, turisme, patrimoni arqueològic, comodificació, estudis de visitants.

Resum. *El present article analitza el desenvolupament real del turisme arqueològic com a producte per complementar i diversificar l'oferta turística de les Balears. Es pretén aconseguir aquest objectiu en tres actes. En el primer acte, s'ofereix una síntesi de la genealogia del model turístic hegemònic de les Illes: el turisme de masses de sol i platja. Al segon acte, s'exploren algunes conseqüències negatives d'aquest model, s'estudien les debilitats que presenta enfront de l'aparició de noves tendències turístiques i se sintetitzen els esforços constants duit a terme per part de diversos agents per afrontar aquests punts foscos, mitjançant el desenvolupament de nous productes turístics. Finalment, al tercer acte s'ofereix una panoràmica global dels processos de conversió del patrimoni arqueològic en productes turístics arqueològics existents en l'actualitat.*

Keywords: Archaeology, Tourism, Archaeological heritage, commodification, visitor studies.

Abstract. *This paper aims to provide an analysis of the current state of the archaeological tourism in the Balearic Islands, whose development has been encouraged to complement and diversify the portfolio of activities available to tourists. This analysis comprises of three main acts, in the first a synthesis of the creation, and ongoing development of "sun and beach" mass tourism is provided. In the second act, we will explore some of the negative consequences of this hegemonic touristic model, and how there has been an expansion into the grey areas created by mass tourism due to the emergence of new trends in*

¹ Aquest treball forma part de la transferència de coneixement del projecte «Archipiélagos: Paisajes, comunidades prehistóricas insulares y estrategias de conectividad en el mediterráneo Occidental. El caso de las Islas Baleares durante la Prehistoria» (HAR HAR2015-67211-P) finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

touristic products and the appearance of new agents. In the third and final act, we will examine how as a consequence of this development the archaeological heritage of the Balearic Islands has been transformed into archaeological touristic products, which in turn has had an impact on the practises and agents engaged with this heritage. Together the three acts of this paper aim to provide an overview of how, and why the archaeological heritage of the Balearic Islands is increasingly becoming the focus of touristic interest, in one of the most visited sun and beach destinations in the Mediterranean.

1. INTRODUCCIÓ

Les Illes Balears tenen un patrimoni arqueològic d'una amplitud, varietat i qualitat excepcional. En un territori de poc més de 5.000 km² es conserven més de 6.000 jaciments arqueològics. A més, alguns d'aquests béns patrimonials tenen una conservació excepcional, una monumentalitat espectacular i es vinculen a cultures del passat que només visqueren a les Balears.

D'altra banda, les Balears tenen un economia, des de finals de la dècada de 1950, basada en la indústria turística. Específicament, s'ha desenvolupat un model turístic de masses centrat en el sol i la platja que anualment atreu uns 15 milions de turistes fins a les nostres Illes, i que ha canviat per complet la seva fisonomia física, social i ideològica.

En aquest context, i en relació amb tota una sèrie de novetats en els gustos dels turistes i entorn a noves maneres de concebre i relacionar-se amb el patrimoni arqueològic (ambdós canvis vinculats a transformacions sociològiques més amples que tenen a veure amb l'aparició de les societats postindustrials del lleure i la informació), des de fa ja més de 25 anys podem identificar l'aparició recurrent de treballs, projectes i iniciatives que emfasitzen el potencial que té el patrimoni arqueològic balear com a recurs turístic. Així, podem dir que, almanco des de mitjan dècada de 1990, han sorgit nombroses iniciatives arqueològiques que des d'una ampliació i diversificació dels agents, praxis i valors que les articulen, proposen, d'una manera o una altra, connectar l'arqueologia i el turisme (Javaloyas, 2010, 2011; Javaloyas *et alii*, 2012).

El present article pretén desenvolupar una primera aproximació als resultats d'aquesta tendència. És a dir, té com a objectiu central analitzar la situació actual del turisme arqueològic com a producte per complementar i diversificar l'oferta turística de les Balears.

Amb aquest objectiu en ment, entenem que la primera passa és entendre de forma global el turisme balear, per ser el context específic en el qual s'insereix l'arqueoturisme. Així doncs, en aquest apartat ens centrarem a definir el desenvolupament i els trets fonamentals del producte turístic hegemònic que caracteritza el turisme balear (el turisme de masses de sol i

platja, conegut en la literatura científica internacional com el turisme de les tres esses: *sun, sand and sea*).

A continuació, s'exploren algunes conseqüències negatives d'aquest model i s'estudien les debilitats que presenta enfront de l'aparició de les noves tendències turístiques desenvolupades a nivell internacional des de la dècada de 1990. Finalment, se sintetitzen els esforços constants duits a terme per part de diversos agents per afrontar aquests punts foscos, mitjançant el desenvolupament de nous productes turístics.

Finalment, plantejam una panoràmica global de les principals dades existents sobre alguns dels principals béns patrimonials arqueològics (tant mobles com immobles), i tractam de desenvolupar una metodologia d'anàlisi que ens permeti avaluar en quina situació es troben els processos de conversió del patrimoni arqueològic en productes turístics arqueològics en l'actualitat.

2. EL MODEL TURÍSTIC BALEAR: SOL I PLATJA, GENEALOGIA D'UN MODEL HEGEMÒNIC

Per poder entendre en profunditat la relació i potencialitat entre patrimoni arqueològic i turisme a les Balears, consideram necessari descriure sintèticament les principals característiques del model turístic balear. És a dir, entendre el context general en el qual es desenvolupa aquest binomi, partint de la premissa que diferents models turístics impliquen relacions distintes amb l'arqueologia.

S'ha de tenir present, però, que l'objectiu d'aquest apartat no és desenvolupar una anàlisi profunda i detallada d'aquest, ja que això suposaria un esforç ímprobable per ser un fenomen molt ample i polièdric. A més, és un tema ample tractat¹ que ocupa tant diversos agents turístics (especialment institucions públiques) com un gran conjunt d'investigadors especialitzats en el tema (p. ex. i entre molts altres: Salvà, 1985; Rullan, 1999; Barceló, 2000; Aguiló *et alii*, 2005; Alegre & Pou, 2003; Amer, 2009; Bardolet & Sheldon, 2008; Blázquez *et alii*, 2002; Coll & Seguí, 2014; Garau, 2007; Murray, 2012; Seguí, 1995).

2.1. Les illes de la calma: viatgers i "turisme individual" (s. XIX-1936)

Al llarg tot el segle XIX arribaren nombrosos viatgers a les Balears, atrets per diferents motius. Cap a la darrera dècada d'aquest segle, la imatge de les Illes "com a centre d'atracció de turistes s'havia consolidat" (Barceló, 2000: 36).

Així i tot, podríem dir que la primera indústria turística, en el sentit d'un

¹ Un exemple del dinamisme existent en l'anàlisi del turisme balear ens el proporciona el fet que la Universitat de les Illes Balears se situa de forma constant com una de les principals institucions espanyoles en producció científica en matèria de turisme (una gran majoria d'aquests treballs estan centrats en l'estudi directe o indirecte del turisme a les nostres Illes) (López-Bonilla *et alii*, 2017; Albacete *et alii*, 2013; Moreno & Picazo, 2012).

turisme amb certa importància socioeconòmica, va tenir lloc a principis del segle XX, especialment en el període d'entreguerres, a les dècades de 1920 i 1930. Aquest desenvolupament va estar vinculat en bona mesura a aquests primers viatgers i, especialment, a l'avanç del transport i a la promoció de les Illes realitzada per entitats com el Foment de Turisme de Mallorca (Salvà, 1985: 18). Així, cap al 1935 el nombre de turistes allotjats a hotels de Mallorca fou de 40.045 i els creuers marítims dugueren a visitar l'illa 50.363 passatgers (el 1930, només cinc anys abans, les xifres foren de 20.168 i 15.991 respectivament; cosa que implica uns creixements molt elevats) (Barceló, 2000: 39). El model d'aquest primer turisme a les Balears (principalment a Mallorca) s'ha definit com un "turisme individual" en tant que era principalment una activitat privilegiada desenvolupada per quantitats molt reduïdes de persones ocioses i riques (Salvà, 1985).

Però, tot i que va ser considerat per la Cambra de Comerç de Palma com "quizás la más prospera [industria] y de más rendimiento", aquest incipient turisme va quedar interromput primer per la Guerra Civil Espanyola i, posteriorment, per la Segona Guerra Mundial (Barceló, 2000).

2.2. L'inici del turisme de masses i el primer boom turístic (1950-1973)

Una vegada passat el moment més dur de les postguerres, el turisme a les Balears va créixer de forma important. Entre 1950 i 1959 els turistes que hi arribaren es multiplicaren per tres i s'invertí de forma profunda el percentatge entre turistes nacionals i estrangers a favor d'aquests darrers (vegeu taula 1).

Els motius o factors que intervingueren en aquest procés foren molt variats i nombrosos. En podem destacar alguns dels més rellevants. Així, cap al 1951 l'Espanya dictatorial franquista sortí del seu aïllament polític, i el Pla d'Estabilització de 1959 suposà la finalització definitiva del període d'autarquia econòmica que va viure l'Estat des de finals de la Guerra Civil. Aquest Pla inclogué algunes mesures clau que esperonaren el turisme (especialment l'estranger, de gran importància per a la dictadura en tant que suposà l'entrada de nombroses divises), com foren l'obertura de les fronteres al capital estranger, la millora de les condicions en l'obtenció dels visats o la devaluació de la pesseta fins a quasi un 30 %, fet que abaratí els preus per als turistes estrangers (Salvà, 1985; Barceló, 2000). Tot aquest procés intern coincidí amb la total recuperació de l'economia europea (amb el suport del Pla Marshall dels EUA) i per un nou clima sociopolític en el qual es desenvoluparen els estats del benestar i es forjaren noves condicions laborals que incloïen les vacances pagades i suposaren l'aparició de la necessitat del consum de béns de lleure. Així, el nou marc economicopolític articulat pels tecnòcrates opusdeistes de la dictadura franquista, la bonança econòmica i laboral europea juntament amb el desenvolupament de l'aviació després de la Segona Guerra Mundial, amb un abaratiment substancial dels preus, possibilità el sorgiment del turisme de masses de sol i platja, pel qual gran

	Arribada de turistes estrangers	%	Arribada de turistes nacionals	%	Arribada de turistes TOTAL	Font
1945	691	1,30	52.443	98,70	53.134	Barceló (2000)
1946	1.229	2,00	60.285	98,00	61.514	Barceló (2000)
1950	32.144	32,80	65.856	67,20	98.000	Salvà (1985)
1952	72.347	53,63	62.143	46,37	134.490	Barceló (2000)
1959	256.030	79,76	64.970	20,24	321.000	Barceló (2000)
1960	313.341	78,33	86.688	21,67	400.029	Murray (2012: 1576)
1961	421.086	81,49	95.637	18,51	516.723	
1962	444.695	82,03	97.419	17,97	542.114	
1963	569.501	84,10	107.702	15,90	677.203	
1964	703.071	82,84	145.634	17,16	848.705	
1965	906.028	83,71	176.338	16,29	1.082.366	
1966	1.054.142	85,14	183.941	14,86	1.238.083	
1967	1.216.151	86,73	186.005	13,27	1.402.156	
1968	1.402.461	87,66	197.342	12,34	1.599.803	
1969	1.718.243	88,79	216.860	11,21	1.935.103	
1970	2.028.099	89,27	243.767	10,73	2.271.866	
1971	2.646.760	90,85	266.703	9,15	2.913.463	
1972	3.111.036	91,01	307.311	8,99	3.418.347	
1973	3.200.236	89,60	371.495	10,40	3.571.731	

Taula 1. Evolució de la demanda turística a les Balears (1945-1973)

quantitats de ciutadans centre i nord-europeus de classe obrera i mitjana es desplaçarien a l'Europa mediterrània per gaudir de les platges i el clima a preus molt assequibles (Salvà, 1985; Rullan, 1999; Barceló, 2000).

Però, tot i els bons números d'aquest, encara varen quedar curts amb els que es donaren entre **1959 i 1973**, moment en què va tenir lloc **el primer boom turístic a les Balears** (Salvà, 1985; Rullan, 1999; Barceló, 2000). En aquesta dècada i mitja, la vinguda de turistes a les Balears es va multiplicar per 11 (!) i arribà als 3,5 milions de turistes anuals (vegeu taula 1).

Un punt clau en el desenvolupament d'aquest període, i que influí profundament en les fases següents, és que aquest va ser principalment un turisme de masses de sol i platja. El model de negoci era de tipus fordista, en el qual els principals operadors turístics europeus controlaven els fluxos de gran quantitat de turistes cap a hotels cada vegada més grans. En definitiva,

el benefici per turista no era gaire alt, però els beneficis globals varen ser enormes, especialment perquè, si bé els preus que pagaven els clients no eren astronòmics (la qüestió era arribar a la gran massa proletària dels països rics europeus), les despeses eren molt baixes (en funció d'una divisa molt devaluada i d'uns costos laborals molt reduïts) (Murray, 2012; Pons *et alii*, 2014).

A nivell sociodemogràfic, aquest primer *boom* turístic comportà també importants creixements i noves tendències. El gran creixement turístic d'aquest moment generà un augment també espectacular de la necessitat de mà d'obra. La població autòctona no podia cobrir tots els llocs de feina creats, fet que suposà una forta onada d'immigració (principalment de zones poc industrialitzades de la resta d'Espanya), que es concentrà majoritàriament a Palma i a la resta de nuclis on es produí el desenvolupament turístic. Aquesta atracció poblacional dels nuclis turístics també afectà la població resident als nuclis rurals de les Illes, que es va anar desplaçant cap als llocs de feina.

Tot això generà una profunda transformació de la societat balear. Fins al moment anterior aquesta havia estat molt homogènia a nivell cultural i era bàsicament rural i agrària. En canvi, al final d'aquest període el 22 % de la societat balear havia nascut a la Península (el 1950 només ho era el 8 %). A nivell sociolaboral també es produí un profund canvi amb la inversió del pes del sector primari i el terciari de l'economia (taula 2).

	Població resident	Població activa	Agricultura i pesca %	Indústria %	Construcció %	Serveis %	Atur %
1950	419.628	-	-	-	-	-	-
1955	430.628	183.622	40,16	23,58	6,67	29,59	0,42
1960	440.780	186.303	37,81	24,98	7,60	29,61	0,45
1965	492.070	209.388	25,63	21,15	12,70	38,21	0,38
1971	539.689	239.986	21,98	20,66	11,15	46,20	0,26
1975	590.638	222.164	17,03	20,34	14,14	48,50	1,57

Taula 2. Evolució de les principals variables sociodemogràfiques i laborals de Balears (1960-1975) (Murray 2012: 1592)

El model turístic de tall fordista que es dugué a terme durant aquesta fase dugué aparellat un desenvolupament territorial molt específic que presentà tres característiques essencials. En primer lloc, territorialment es va concentrar en zones concretes del litoral. Aquest desenvolupament va tenir lloc principalment a Palma i Calvià, però també succeí a altres llocs de Mallorca com Alcúdia, Pollença, Cales de Mallorca, Cala Millor o Cala Rajada. A Menorca es pot parlar de Sant Lluís, mentre que a Eivissa tenim Sant Antoni, Platja d'en Bossa i Santa Eulària (Pons *et alii*, 2014). Segon, va ser urbanísticament intensiu i es va articular entorn a la construcció d'hotels, per allotjar els milions de turistes que arribaven a les Illes, i de blocs

de pisos, per poder allotjar els immigrants peninsulars que es desplaçaren fins a les Illes, atrets per una elevada demanda de mà d'obra (tot i que de baixíssima qualificació) vinculada també al creixement turístic (Salvà, 1985; Rullan, 1999). Tercer, es va produir de forma ràpida, caòtica i va suposar una rampant especulació i corrupció, així com la destrucció del paisatge costaner. De fet, un exemple interessant en aquest sentit és com en alguns contextos internacionals es va emprar l'ús del mot *balearització* de forma despectiva per referir-se a aquests tipus de processos urbanístics (Murray, 2012: 1555-1571).

2.3. La crisi del petroli i el segon boom turístic (1973-1987)

El final d'aquest primer *boom* turístic ve donat per l'inici, el 1973, de la crisi del petroli. Aquesta va suposar una reducció del 10-11 % dels turistes i de les estades hoteleres al 1974 i un comportament molt pla fins al 1981, en què el sector es va recuperar. Aquesta recuperació es coneix com el segon *boom* turístic i fou molt forta, ja que l'arribada de turistes passà dels 3,5 milions anuals a quasi els 7 milions (Salvà, 1985) (vegeu taula 3).

	Establiments	Habitacions	Places hot.	Places apart.	Turistes	Estades hot.
1973	1.886	117.529	222.680		3.573.238	37.543.466
1974	1.840	119.809	227.405		3.189.005	33.452.255
1975	1.799	121.036	230.013		3.435.854	36.249.768
1976	1.756	120.645	229.678		3.212.830	31.820.422
1977	1.722	119.919	228.204		3.328.723	34.337.905
1978	1.684	119.062	226.883		3.730.152	38.669.806
1979	1.671	118.539	226.475		3.799.756	38.331.426
1980	1.674	119.666	228.765	11.755	3.550.639	33.217.732
1981	1.662	119.073	227.734	35.888	3.889.238	38.627.243
1982	1.654	119.232	228.358	38.063	4.346.148	43.634.500
1985	1.659		229.621	42.959	4.917.100	
1984	1.661		230.570	52.157	5.759.300	
1985	1.654		230.664	58.078	5.812.700	
1986	1.657		235.185	66.255	6.683.500	
1987	1.651		239.773	71.164	6.935.100	

Taula 3. Evolució de l'oferta i la demanda turística a les Balears (1973-1987) (Salvà, 1985; Pons et alii, 2014; Murray, 2012)

Tot i que els números de la crisi no varen ser gaire importants i que el retorn a la senda de creixement fou relativament ràpida, els profunds canvis internacionals (principalment el pas d'un capitalisme regulat cap a un model neoliberal) que es desenvoluparen en aquell moment suposaren grans transformacions en el model turístic balear. En aquest sentit, un punt essencial per entendre el desenvolupament d'aquell moment fou la gradual substitució d'un règim de producció fordista dins el marc del capitalisme regulat per nous models postfordistes vinculats a un capitalisme flexible (Murray, 2012: 1608).

Aquesta realitat es pot detectar en dos processos. Primer, s'observen canvis cap a estructures de treball més intensives encaminades a mantenir els baixos costos laborals i els alts beneficis del capital. Per exemple, a molts hotels se substituï el restaurant per bufets o es va augmentar la càrrega del treball per treballador. Un altre exemple paradigmàtic va ser el desplaçament de capitals cap a la construcció i l'explotació d'apartaments (taula 3), model de negoci amb una intensitat de treball molt menor. Aquesta realitat, juntament amb profunds canvis en les legislacions laborals (vinculades en part a l'entrada d'Espanya en la Unió Europea), entre d'altres, suposà la desaparició de la plena ocupació i l'aparició (i consolidació) de l'atur estructural (taula 4). Segon, tot i que els operadors turístics seguien controlant el gruix del turistes que arribaven a les Illes, es comença a observar una diversificació important en els paquets turístics (Murray, 2012: 1600-1608).

	Població resident	Població activa	Atur %
1973	571.291	217.600	1,29
1976	621.925	219.100	1,46
1979	651.747	238.100	5,38
1982	669.939	230.400	11,72
1985	719.051	243.400	13,89
1987	700.315	254.500	14,18

Taula 4. Evolució en la població resident, activa i en atur de Balears (1973-1987) (Murray, 2012: 1602; 1681)

Des del punt de vista demogràfic (Murray, 2012: 1680-1685), tenim una clara continuïtat respecte a la fase anterior. En primer lloc, continuà l'increment poblacional que s'havia encetat en el moment precedent, amb un augment poblacional entre 1973 i 1987 del 32 %. Segon, a nivell de distribució interna, seguint amb el mateix patró anterior, hi continua havent un comportament molt desigual, amb creixements molt notables de la població dels municipis turístics litorals (on es concentrava l'oferta laboral associada al turisme) i, en el cas de Mallorca, de l'àrea adjacent a Palma. Per contra, els municipis menys turístics tengueren increments molt manco importants i alguns, els més allunyats de la costa com Sencelles, Sineu o Petra, fins i tot patiren una

reducció de la seva població. Tercer, en bona mesura aquests creixements tenen molt a veure amb l'arribada de població immigrant. Així, l'arribada de persones de la resta de l'Estat espanyol que cerquen oportunitats laborals en el turisme balear continuà (a excepció del moment fort de la crisi, 1973-1976, on s'observà un retorn important de poblament cap al seu lloc d'origen, de fins a 100.000 persones). Finalment, en aquest moment començà una nova tendència que, ja en fases posteriors, tindrà una importància cada vegada major. Ens referim a l'arribada creixent de ciutadans estrangers, especialment procedents dels països rics i freds de la Unió Europea, per motius turisticoresidencials, que fa que les Illes s'hagin convertit en una "Nova Florida" (Salvà, 2004).

A nivell territorial, en aquesta fase, es va estendre el model turístic a altres zones de les Illes i es va accelerar el creixement extrahoteler, tant d'apartaments com de xalets que, en bona mesura (al voltant dels dos terços del total), es construïren per donar resposta a la demanda d'una cada vegada major classe mitjana local que cercava segones residències (normalment a prop de la costa) per passar-hi els caps de setmana i vacances. No podem oblidar que llavors la inversió en béns immobiliaris també era molt atractiva, en tant que oferia beneficis ràpids, elevats i molt segurs (Rullan, 1999: 411-413).

En aquest període es desenvoluparen també dos fenòmens importants en la qüestió territorial a Balears. En primer lloc, l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia el 1985 va suposar que les competències en urbanisme i ordenació del territori passaven a la Comunitat Autònoma (i posteriorment a consells i municipis), tot i que el desenvolupament urbanístic d'aquell moment no va trobar traves, degut als elevats l·lindars de creixement que tenien els plans urbanístics vigents. En segon lloc, cap a finals de la dècada de 1970 aparegué amb força a la societat civil el moviment ecologista a les Balears, que tengué un dels seus màxims exponents en les lluites contra la urbanització de Shangri-la a s'Albufera des Grau (Maó) o la pretesa urbanització de la Dragonera. En certa mesura, aquest moviment es pot vincular als moviments internacionals més amplis que posaren l'ecologisme a les agendes socials del moment i, especialment, a la gran pressió turisticourbanística que estaven patint les Illes (Barceló, 2000; Murray, 2012).

2.4. La crisi de finals de la dècada de 1980 i el tercer boom turístic (1994-2008)

Aquesta tercera fase, com l'anterior, començà amb un període de crisi econòmica internacional. La nova crisi tengué lloc cap a finals de la dècada de 1980 i inicis de la de 1990, i va estar íntimament lligada a la crisi immobiliària japonesa, als elevats preus del petroli a causa de la Guerra del Golf Pèrsic i a l'impacte que suposà la implosió del bloc comunista. De forma general, podem ressaltar que durant aquesta fase es va produir una redefinició de les lògiques del capitalisme global, la inauguració d'un nou ordre internacional i un fort procés de transnacionalització de moltes corporacions, tot en un context de reforçament del neoliberalisme, fenòmens, tots, que tengueren

profundes i variades influències en el desenvolupament del turisme balear (Murray, 2012: 1686).

El desenvolupament del turisme balear durant aquesta fase mostra un creixement imparable. Més enllà d'algunes reduccions concretes (un 12 % del 1987 al 1990; un 8 % del 2000 al 2002), s'observa un augment espectacular en l'arribada de turistes: es doblen les xifres totals des dels 6,4 milions de turistes al 1989 fins als 12,6 al 2008 (taula 5). Aquest creixement es va fonamentar, entre d'altres, en el desenvolupament de nous jaciments turístics (com per exemple: turisme nàutic, turisme rural, turisme de golf, turisme de creuers, etc.) que es varen afegir al tradicional de sol i platja tot diversificant l'oferta turística (Rullan, 1999: 422). Aquest darrer procés va estar íntimament lligat a profunds canvis en els gustos dels turistes que analitzarem més endavant.

A nivell demogràfic, les Balears continuaren també en aquesta fase amb l'augment sostingut de la població resident. Així, podem veure que, si al 1989 la població balear estava al voltant dels 700.000 habitants, el 2008 ja s'havia superat el milió d'habitants. Això suposa un increment total del 52 % (taula 5).

Aquest creixement es produí principalment arran de l'arribada de població immigrant, que arribà atreta per l'oferta laboral vinculada al turisme (i en certa mesura també a la construcció). A les dinàmiques ja iniciades en la fase anterior, amb una vinguda important de població procedent de la península Ibèrica, en aquesta fase es produí també una arribada important d'immigrants laborals estrangers, especialment extracomunitaris. Així, en el període entre el 2000 i el 2008 el nombre de treballadors estrangers afiliats a la Seguretat Social a les Illes Balears va passar de 23.404 (un 6,33 % del total d'afiliats) a 83.079 (un 18,37 %). Respecte a l'origen d'aquests treballadors, si el 2000 els percentatges eren del 57,64 % de comunitaris i 42,36 % d'extracomunitaris, el 2008 les xifres s'havien invertit, amb un 43,18 % de comunitaris i 56,18 % d'extracomunitaris (principalment sud-americans, magrebins i procedents de l'Europa de l'Est).

Amb la crisi de principis de la dècada de 1990 va tenir lloc un increment substancial del nombre d'aturats fins arribar al 16 % el 1994 (vegeu taula 6). En aquest context, es varen produir diverses reformes sociolaborals sota el paradigma neoliberal i sempre en nom de la competitivitat i per fer front a les exigències de la convergència d'Espanya dins la Unió Europea. Tot i que l'economia balear i especialment el turisme van tornar a créixer, bona part dels drets laborals no es varen recuperar. A més, durant els anys posteriors es varen dur a terme altres retallades en la protecció sociolaboral dels treballadors, beneficis múltiples a les empreses (moltes en forma de baixada de quotes a la seguretat social, flexibilitat en la finalització dels contractes, etc.), un manteniment i expansió d'ocupacions de baixa qualificació, i una desigualtat patent entre el creixement continu dels beneficis empresarials i una reducció del poder adquisitiu (aproximadament un 11 % de 1989 a 2008), a la qual s'ha de sumar un augment en les càrregues laborals per persona (Murray, 2012: 1745-1768).

	Arribada de turistes estrangers	%	Arribada de turistes nacionals	%	Arribada de turistes TOTAL
1989	5.720.900	89,17	694.800	10,83	6.415.700
1990	5.188.600	85,50	880.100	14,50	6.068.700
1991	5.306.100	84,64	963.000	15,36	6.269.100
1992	5.500.000	85,35	944.000	14,65	6.444.300
1993	5.993.900	87,12	886.400	12,88	6.880.300
1994	7.195.500	90,20	781.400	9,80	7.976.900
1995	7.414.300	90,54	774.700	9,46	8.189.000
1996	7.504.000	90,27	808.800	9,73	8.312.800
1997	8.121.900	90,37	865.500	9,63	8.987.400
1998	7.869.600	87,59	1.114.900	12,41	8.984.500
1999	8.605.200	87,99	1.174.600	12,01	9.779.800
2000	8.576.600	87,27	1.251.400	12,73	9.828.000
2001	8.369.300	87,31	1.216.300	12,69	9.585.600
2002	7.758.500	86,02	1.233.600	13,98	9.019.100
2003	8.080.000	83,56	1.590.200	16,44	9.670.200
2004	9.070.000	83,23	1.734.100	16,77	10.898.000
2005	9.272.000	82,87	1.917.000	17,13	11.189.100
2006	9.655.400	79,88	2.434.400	20,12	12.087.800
2007	9.738.300	76,69	2.959.200	23,31	12.697.500
2008	9.857.000	78,38	2.719.200	21,62	12.575.200

Taula 5. Evolució de la demanda turística a les Balears (1989-2008) (Murray, 2012: 1772)

En la vessant territorial, un dels principals trets característics del creixement de la dècada de 1990 va ser la compra per part de ciutadans estrangers (principalment procedents de l'Europa central i nord, freda i rica) de propietats immobiliàries. Aquestes compres van afectar tant propietats urbanes com rústiques (Seguí Ramón, 1998). Ambdues han tengut importants conseqüències per a la societat balear. Les primeres han canviat (i ho segueixen fent) el teixit sociocultural dels nuclis de forma important (i generen problemes d'accés a l'habitatge a les comunitats locals, especialment joves i classes proletàries). Mitjançant les segones s'ha produït una afectació

	Població resident	Població activa	Agricultura i pesca %	Indústria %	Construcció %	Serveis %	Atur %
1989	705.294	261.548	4,52	17,84	12,06	65,57	10,04
1990	708.917	253.740	3,55	15,60	12,70	68,16	9,99
1991	719.713	261.838	3,56	15,75	13,35	67,33	9,60
1992	732.316	247.220	4,54	15,93	12,11	67,42	11,04
1993	744.232	240.065	4,14	16,68	9,85	69,33	16,51
1994	756.141	252.860	3,38	14,68	10,88	71,06	16,34
1995	767.952	270.818	2,28	12,28	10,62	74,81	13,69
2000	845.630	350.960	2,04	10,48	14,64	72,85	6,89
2004	955.045	399.068	2,12	8,92	14,52	74,44	9,99
2008	1.072.844	509.750	1,76	8,53	15,49	74,22	9,94

Taula 6. Evolució de les principals variables sociodemogràfiques i laborals de Balears (1989-2008). (Murray, 2012: 1753-1754; Expansión Datos Macro)

important del sòl rústic balear (aspecte que es va reforçar durant els moments anteriors a la crisi del 2008 amb el desenvolupament de noves urbanitzacions en sòl rústic també destinades a la població local). En definitiva, i com ja plantejava Rullan (1999: 430), “la nova frontera de creixement s’ubica dins el camp dels habitatges de vacances, tant en propietat com en lloguer”. Com tots sabem, aquest fenomen només es va aturar momentàniament durant el període més intens de la crisi del 2008; però, ha retornat amb força de la mà de noves formes turístiques del gust de la societat postmoderna, postindustrial i extremadament individualista actual, i vinculades al fet que les plataformes digitals de lloguer turístic fossin una realitat fefaent i magnificassin tot el procés.

3. CONSEQÜÈNCIES NEGATIVES, DEBILITATS DEL MODEL TURÍSTIC BALEAR I COM FER-HI FRONT

Molts de nosaltres som conscients (en tant que ho experimentam en el nostre dia a dia) que el turisme ha aportat immensos beneficis i ha configurat profundament la societat balear actual. Així mateix, també és necessari remarcar que el desenvolupament concret adoptat, el model turístic hegemònic de masses i vinculat al sol i la platja no està exempt de problemes i dificultats.

3.1. Els impactes negatius del turisme hegemònic de sol i platja

El producte turístic hegemònic a les nostres Illes, centrat en el turisme de masses de sol i platja, presenta almanco quatre grans trets característics que

generen tota una sèrie de conseqüències negatives tant a nivell sociolaboral com econòmic i mediambiental. Primer, la hiperconcentració dels mitjans de producció; segon, el desenvolupament d'un model econòmic de gran escala (turisme de masses), la rendibilitat del qual necessita de grans volums de turistes i té un valor afegit reduït; tercer, una pressió molt elevada sobre el medi ambient, aspecte especialment greu en uns ecosistemes insulars amb territori limitat com són les Balears; i, finalment, una molt elevada i persistent estacionalitat als mesos d'estiu.

En primer lloc, el turisme balear es caracteritza per l'existència de dues baules en la cadena del negoci turístic (els operadors turístics i les grans empreses hoteleres) en les quals els **mitjans de producció** estan **concentrats en pocs i molt poderosos agents** (específicament multinacionals amb facturacions i beneficis astronòmics); a més, de forma general i amb certs matisos, aquesta realitat s'ha anat accentuant al llarg del temps. Així, les dades (taula 7) mostren com els operadors turístics controlen un percentatge molt elevat del flux de turistes (especialment els internacionals, que representen, no ho oblidem, entre un 75-85 % del turisme total a Balears durant la darrera dècada).

	1980	1992	2000		2004	2007	2013
% de turistes estrangers que contracten via operador turístic	75 %	70,2 %	80,8 %	79,35 %	69,3 %	52,2 %	45,17 %
Font	Aguiló (1981)	Sastre (1995)	Sastre (2002)	Murray (2012: 1797)	Murray (2012: 1797)	Murray (2012: 1797)	ATB (2013: 71)
% de turistes nacionals que contracten via operador turístic	-	74,13 %	44,75 %	-	44,1 %	49,3 %	22,23 %
Font	-	Sastre (1995)	Sastre (2002: 475)	-	Conselleria de Turisme (2005: 62)	ATB (2013: 76)	ATB (2013: 76)

Taula 7. Percentatge de turistes que contracten les seves vacances a Balears via operador turístic

D'altra banda, les dades existents també mostren com les places hoteleres en mans de les cadenes han augmentat de forma constant i progressiva durant les tres darreres dècades, fins a arribar al 65 % del total el 2007 (darrer any del qual tenim informació) (vegeu taula 8); aquesta concentració en l'allotjament encara es fa més palesa en tant que les quinze primeres cadenes hoteleres acaparen més del 34 % del total de les places (Murray, 2012: 906). En definitiva, el mercat turístic balear depèn de molt pocs, però

	1986	1992	2001	2007
Places en mans de cadenes hoteleres	86.989	121.886	252.066	277.708
% sobre places turístiques	29,20 %	31,27 %	60,82 %	65,33 %
% sobre places hoteleres	37,55 %	43,89 %	68,99 %	-

Taula 8. Evolució de les places d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a les Illes Balears, 1986-2007 (segons Murray, 2012: 1942-1970)

molt poderosos agents².

Finalment, una altra evidència de la concentració dels mitjans de producció té a veure amb l'augment sostingut de la mitjana de places dels establiments d'allotjament i l'aposta per part del capital per models de negoci amb manco cost de mà d'obra laboral (vegeu taula 9).

	Est.	Places	X	H	Places	X	Ap	Places	X	HA	Places	X
1964			53							-	-	-
1974	1.840	227.406	123,59							-	-	-
1981	1.662	227.734	137,02	709	174.296	245,83	-	-	-	-	-	-
1991	2.753	384.835	139,78	822	225.513	274,35	1019	109.945	107,89	-	-	-
2001	2.457	405.834	165,17	637	189.625	297,68	963	98.860	102,65	168	69.867	415,88
2011	2.599	421.782	162,29	713	208.116	291,89	878	87.118	99,22	240	93.336	413,19
2017	2.817	436.315	154,89	761	214.643	282,05	807	78.778	97,62	263	100.182	380,92

Taula 9. Evolució de la mitjana de places per establiment turístic (Est. – Establiment; H – Hotel; Ap – Apartaments; HA – Hotel Apartament) (Fonts: Conselleria de Turisme, 2002; ATB, 2012; Murray, 2012: 2990; AETIB, 2018)

Aquest model de concentració té perills evidents. Diversos autors (p. ex. Picornell, 1989; Aguiló *et alii*, 2005; Murray, 2012; Alegre i Sard, 2015) han assenyalat el gran poder que tant els grans operadors turístics com les principals empreses hoteleres (molts d'ells amb matriu balear) han tengut sobre el turisme balear. Així, s'ha demostrat la gran capacitat d'aquests agents per exercir importants pressions sobre el mercat, tant en termes de definició del tipus de paquets turístics preferents com en els preus finals d'aquests. Per exemple, a Balears els operadors turístics maniobraren per imposar el paquet turístic del tot inclòs, per millorar els seus beneficis, i a pesar de la reducció de beneficis que aquest model deixava a les pròpies Illes (Alegre i Pou, 2006; Murray, 2012). Fins i tot, s'ha remarcat el poder

² Malgrat això, és cert que el desenvolupament d'Internet, l'aparició de les noves companyies aèries de baix cost i nous fenòmens sociològics vinculats al denominat turisme postfordià estan reduint sensiblement aquesta insana dependència, tot i que això no significa necessàriament que el nou model sigui més horitzontal i no dugui a l'aparició de nous agents amb molt de poder (com per exemples les companyies aèries de baix cost o plataformes de lloguers turístic). Com és sabut, el poder –com l'energia– ni es crea ni es destrueix, només es transforma.

que aquest agents han tengut (tenen!) per influir de forma decisiva en la definició de les polítiques turístiques per part de les institucions públiques de les Illes, com mostra l'exemple paradigmàtic de l'ecobatalla (Valdivielso, 2001), la lluita contra l'ecotaxa que es va dur a terme entre 1999 i 2003, i que fins i tot ha estat qualificat com a "cop d'estat empresarial" (Murray, 2012: 1786-1796).

Una de les derivades d'aquest model hiperconcentrat és l'existència d'un marcat desequilibri en la redistribució de la riquesa generada pel turisme. Així, tot i que les Balears tenen una de les rendes per càpita més elevades de l'Estat espanyol, allò cert és que una anàlisi més detallada ens permet veure unes desigualtats també molt elevades. Ja hem vist com aquest model està controlat fortament tant per operadors turístics com pels hotelers, agents que han forçat estratègies per conservar i augmentar els seus beneficis a costa dels treballadors.

En aquest punt, podem connectar amb la segona gran característica del turisme balear que volem destacar en aquesta breu síntesi: l'hegemonia absoluta d'un model de turisme de masses de sol i platja de tipus fordista. És a dir, articulat entorn a uns productes estandarditzats pensats per a consumidors homogenis amb una especialització absoluta en el turisme de sol i platja, amb un preu molt baixos (forçats en bona mesura pels dos agents indicats al punt anterior), en el qual el model de negoci es basa en la quantitat i no en la qualitat. Aquest model, a més, suposa la generació d'un ampli volum de treballs que no requereix una elevada formació, la qual cosa s'ha relacionat amb *treballadors escassament formats*. En aquest sentit, val a dir que Balears és una de les regions europees amb major taxa d'abandó escolar i menor taxa d'estudiants universitaris (Amer, 2011).

De forma aparellada, el model turístic vinculat al desplaçament i l'acollida de grans masses de turistes suposa una pressió i una **degradació mediambiental** que es fa extrema en uns ecosistemes insulars de reduïdes dimensions i molt fràgils. Aquesta realitat implica una doble amenaça; en primer lloc, té la llavor de la pròpia autodestrucció del model de negoci, que es basa principalment (no ho oblidem) en l'atracció que exerceixen sobre els turistes del centre i el nord d'Europa el paisatge mediterrani, les seves platges i el clima temperat característics de les Balears (Murray, 2005). Com veurem, la degradació mediambiental encara es fa més greu si tenim en compte que una de les tendències actuals del consumidor turístic és la seva major consciència ambiental. En segon lloc, la pressió humana sobre les Illes està fent que la degradació del medi ambient afecti de forma directa la qualitat de vida dels residents, amb afectacions importants també per a la seva flora i la seva fauna.

De forma global, podem veure que durant el període turístic de les Balears tots els índexs analitzats mostren un creixement espectacular de la pressió humana i urbana sobre el territori de les Illes (vegeu taula 10).

	Residents	Passatgers de l'aeroport	Índex de pressió humana	Habitatges	Places residencials	Places turístiques	Places (tur+res)
1950	419.628	74.733	420.534	132.780	531.613	13.587	540.022
1960	441.732	638.419	449.474	146.096	540.555	24.206	564.761
1965	492.070						
1970	532.946	5.605.770	600.928	213.473	745.555	167.704	912.725
1975	597.714						
1981	668.245	7.930.977	800.881	274.113	882.643	256.136	1.138.780
1991	709.138	11.773.158	925.474	415.512	1.267.311	388.999	1.656.311
2001	841.669	13.134.806	1.125.602	495.079	1.396.122	414.120	1.810.243
2011	1.113.114	15.413.925	1.357.455	586.883	1.525.451	421.782	1.947.233
2017	1.115.999	19.592.049	1.503.879	-	-	436.315	-

Taula 10. Evolució històrica de la pressió humana i urbana sobre les Balears (segons Murray et alii, 2003; ATB, 2013; AETIB, 2018; IBESTAT)

Finalment, el darrer dels grans trets que caracteritzen el turisme a les Balears és l'elevada **estacionalitat** de la seva demanda (del nombre de turistes que arriben a les Illes) a l'estiu. Aquesta estacionalitat, que és una de les més altes de tot l'Estat espanyol, ha estat considerada com un problema a solucionar des de fa ja diverses dècades per les diverses i greus conseqüències que genera per a l'economia i la societat balear (Aguiló & Sastre, 1984; Barceló, 2010; Garcia Sastre et alii, 2015). Així, podem destacar les següents:

Un important efecte negatiu fruit de la marcada estacionalitat turística és un fort impacte en la rendibilitat econòmica. Al llarg de la meitat de l'any bona part dels factors productius estan infrautilitzats, la qual cosa implica una reducció important en la seva rendibilitat respecte al seu potencial màxim. Aquest desequilibri genera un model de risc, ja que els beneficis s'han d'obtenir en uns pocs mesos a l'any i han de ser suficientment elevats per poder mantenir la resta de l'any negocis sense activitat.

De forma vinculada, durant la temporada alta (estiu) s'arriba a uns volums de turistes molt elevats que dificulten la gestió global de la qualitat de la totalitat del servei prestat (Garcia i Albuquerque, 2003). Vinculada a aquest fenomen, s'observa també una sobreexplotació dels recursos dels quals les Illes no disposen durant els mesos d'estiu i que, per tant, s'han d'importar: electricitat, menjar, aigua, etc. i, com ja hem vist, una pressió sobre el medi ambient molt forta, amb uns índexs de pressió humana desaforats.

En aquest sentit també és important remarcar el desenvolupament magnificat d'algunes infraestructures (des d'aeroports a ports, passant per carreteres, clavegueram, depuradores, xarxa elèctrica i un llarg etcètera) que

estan dimensionades no a partir de la població resident, sinó a partir del total de persones a les Illes durant els mesos d'estiu. De forma semblant ocorre amb els serveis públics (salut, forces de seguretat, personal d'emergències, etc.), que arriben a saturar-se durant els mesos d'estiu.

D'altra banda, l'estacionalitat també condiona una sèrie de debilitats al mercat laboral de les Balears. Així, els treballadors del sector turístic tenen un període de feina reduït, inferior en molts casos als sis mesos i amb models de contractació de tipus fix discontinu o contractes temporals, amb els problemes econòmics i socials que aquesta realitat comporta.

3.2. Les debilitats del sistema dins els nous contextos globals

A més dels problemes associats al model turístic de sol i platja, en les darreres dècades hem vist aparèixer i consolidar-se una sèrie de noves tendències turístiques que plantegen algunes debilitats preocupants per al model hegemònic del turisme balear.

En primer lloc, de forma irregular (i molt en funció de conjuntures complexes) hem vist el sorgiment, el desenvolupament i la consolidació de destins turístics que ofereixen el mateix tipus de producte que les Balears. Aquests destins són cada vegada més nombrosos i ofereixen preus més baixos i –allò que de vegades és fins i tot més important– rendibilitats molt més grosses per als empresaris turístics. És veritat que aquest aspecte no ha tengut gaire pes en els darrers anys, principalment per la inestabilitat política del Magreb, Egipte (amb les primaveres àrabs) o Turquia, potencials competidors de les Balears.

En segon lloc, tal com hem assenyalat, a partir de la dècada de 1990 es començà a observar l'aparició de noves tendències turístiques profundament relacionades amb els amplis i variats canvis de les denominades societats postindustrials. Així, des d'aquell moment ha tengut lloc una profunda transformació en els gustos dels turistes, realitat que està provocant importants canvis en les dinàmiques turístiques globals. Així, alguns autors (Ioannides & Debbage, 1998: 103) apunten com d'uns consumidors inexplorats, predictibles, amb una tendència molt clara cap als productes turístics de sol i platja i principalment motivats pels preus, s'ha passat a un model de turista molt diferent, caracteritzat entre d'altres coses per:

1. Un consum individualitzat, amb la presència de turistes independents i, per tant, la tendència cap a un mercat cada vegada més segmentat i l'aparició de nous consumidors amb interessos i necessitats específiques i diferenciades (Aguiló *et alii*, 2005).
2. La presència de consumidors molt experimentats.
3. Una gran volatilitat en les preferències dels consumidors (que s'observa,

per exemple, en unes taxes de repetició molt menors).

4. Una major preferència per formes de producció i consum no massificades, això s'observa a tall d'exemple en la demanda de productes turístics sostenibles i mediambientalment respectuosos.

5. Entre aquestes noves demandes turístiques destaquen aquelles que són caracteritzades per un paper més actiu i individualitzat del turista, així com pel desig i la cerca de noves experiències (Aguiló *et alii*, 2005). En aquest sentit, els turistes cerquen llocs pintorescs, tradicionals i autèntics, allunyant-se dels "no-lugares" (Augé, 2008), d'aquells llocs turístics massificats "que se presentan como una amalgama de hoteles, discotecas y áreas de recreo" (Santana, 1998: 37), precisament un model molt semblant a algunes de les principals zones turístiques de Balears (s'Arenal, Magaluf, Platja d'en Bossa, etc.) (Calvo *et al.*, 2014).

Des del nostre punt de vista, aquestes noves realitats plantegen algunes debilitats preocupants per al model hegemònic del turisme balear ancorat en bona mesura en un únic producte (el turisme de masses de sol i platja), i articulat entorn a dos valors clau (però altament volàtils per l'elevada competència existent a la Mediterrània) com són la seguretat i els preus baixos.

3.3. La diversificació del producte turístic a les Balears

Com hem plantejat, el model turístic hegemònic de les Balears és basa essencialment en un producte turístic de masses de sol i platja. Hem vist que la hiperespecialització en aquest producte turístic comporta una sèrie de conseqüències negatives tant a nivell social com laboral, econòmic i mediambiental. A més, fruit de les noves tendències turístiques desenvolupades des de la dècada de 1990, ha vist com es reduïa la seva robustesa com a producte turístic.

Enfront d'aquesta situació, les administracions públiques i els agents privats vinculats al turisme balear venen desenvolupant, ja des de fa 30 anys, estudis, plans estratègics i accions encaminades a aconseguir tres objectius bàsics: en primer lloc, allargar la temporada més enllà dels mesos d'estiu i, per tant, minvar l'estacionalitat turística; en segon lloc, reduir la dependència del turisme de sol i platja, i augmentar la diversificació de l'oferta turística balear mitjançant la generació i la consolidació de nous productes turístics; tercer, reduir l'impacte ambiental i social del turisme fomentant el desenvolupament de productes turístics sostenibles.

Com podem veure, és significatiu que, de l'àmplia diversitat de conseqüències negatives i debilitats que plantejàvem a l'apartat anterior, els esforços s'hagin concentrat principalment en uns pocs, precisament aquells que suposen bàsicament ampliar el negoci turístic i que manco derivades negatives tenen

per als agents més poderosos del sistema (operadors turístics i hotelers versus treballadors i societat civil). Encara més, d'aquests tres grans objectius són els dos primers sobre els que més èmfasi s'ha posat.

Així, al llarg d'aquestes tres dècades, s'han anat generant nous productes turístics que han vingut a complementar l'oferta bàsica de sol i platja, i han avançat (amb sort desigual) pels camins abans exposats. Entre els principals productes turístics complementaris desenvolupats podem assenyalar el turisme de golf (Garau-Vadell, 1997, 2001, 2005; Garau-Vadell & Borja-Solé, 2008), el turisme nàutic (Garau-Vadell, 2005a; Alcover *et alii*, 2011; Payeras *et alii*, 2010) i el turisme rural (Blasco, 2002; Cánoves *et alii*, 2003) durant la dècada de 1990; i del turisme de creuers (Luna, 2015) i del cicloturisme (Garau-Vadell & Tur, 1994, 1998; Garau-Vadell *et alii*, 2000) ja durant les primeres dècades del segle XXI.

Si bé s'han intentat desenvolupar altres productes turístics, podem dir que aquests són els que més robustesa presenten, tot i que de forma general no comporten un nombre de visitants molt elevat. En aquest sentit, a la següent taula (taula 11) sintetitzam l'impacte positiu o negatiu en relació amb els diferents punts que es pretenien resoldre amb el desenvolupament d'una

	Golf	Nàutic	Rural	Creuers	Cicloturisme
Diversificar	+	+	+	+	+
Allargar la temporada	+	-	+	-	+
Reduir impacte ambiental	-	-	?	-	+
Treballadors especialitzats ³	-	+	-	-	-
Reduir concentració mitjans	-	+	?	-	+
Nre. de turistes	89.383 (2005)			1.381.684 (2017)	c. 200.000 (2018)

Taula 11. Matriu resum de l'impacte dels nous productes turístics de les Balears

major i més diversificada oferta turística. Com es pot veure, els resultats són complexos d'analitzar. Així, en la matriu, el producte que més aspectes positius planteja és el cicloturisme, que té un comportament molt estacional tot i que en els mesos anteriors i posteriors al tradicional de sol i platja, i el podríem considerar ambientalment amigable. A l'altre extrem tenim el turisme de creuers, que no aporta més que en tant que inclou un producte més que genera diversitat. Però, malauradament, es pot veure que en l'àmbit de turistes globals el que té un nombre més elevat és precisament el que manco pot ajudar a pal·liar alguns dels punts febles del model turístic balear.

³ En destí.

4. EL TURISME ARQUEOLÒGIC A LES BALEARS: ENTRE L'OPORTUNITAT I LA REALITAT

4.1. La clau del procés: distinció conceptual entre registre, patrimoni i producte arqueològic

Per poder entendre de forma adequada la relació entre turisme i arqueologia, pensam que es fa necessari començar introduint una sèrie d'eines conceptuais que ens permetin pensar de forma efectiva aquesta relació. Així, voldríem plantejar una distinció bàsica entre tres conceptes distints, però estretament relacionats (Criado, 1993; 1996; González, 2000):

- **Registre arqueològic (RA).** Seria el conjunt d'elements materials (mobles i immobles) produïts per l'acció humana del passat que ens han arribat al present. Aquests elements encapsulen la possibilitat de reconstruir els seus sentits culturals originals. És a dir, en certa mesura són potencials finestres a les societats del passat en tant que ens permeten reconstruir algunes de les relacions que existiren al passat. Però, perquè aquesta potencialitat esdevingui realitat cal interpretar (valorar) arqueològicament aquests elements mitjançant un conjunt específic de praxis arqueològiques (que són canviants i contingents, i venen determinades tant pel context social i institucional de la disciplina com pel context sociocultural general).

- **Patrimoni arqueològic (PA).** Seria la suma d'aquests elements materials del passat en el present (RA) més el conjunt de concepcions i valors que d'aquests tenen i han tengut al llarg del temps una o diverses comunitats socials, així com les accions que aquestes realitzen en i amb relació a aquests elements. En el cas concret del patrimoni arqueològic, en bona part de les societats occidentals contemporànies (inclosa la nostra) estam davant un patrimoni oficialitzat entorn als estats. Així, la seva conformació com a patrimoni (iniciada cap a finals del segle XIX) es va articular preferentment entorn als seus valors identitaris, històrics, formatius, estètics i simbòlics, i es varen considerar dignes de ser protegits, divulgar-se, socialitzar-se i transmetre's a les futures generacions pel conjunt de la societat (Ballart, 1997; Ballart & Juan, 2001; Barreiro, 2006).

- **Producte arqueològic (PrA).** En aquest cas, podríem definir com a producte arqueològic aquells béns que formen el patrimoni arqueològic i que han sofert un procés de comodificació. És a dir, un procés mitjançant el qual s'assigna al bé arqueològic un valor monetari específic entrant dins el mercat i podent ser consumit. Existeixen diferents tipus de productes arqueològics, essent-ne uns dels principals aquells encaminats a donar resposta a les necessitats dels turistes.

El procés de comodificació per convertir un bé arqueològic patrimonial en un producte turístic arqueològic és complex i, en bona mesura, molt específic, ja que no hi ha dos béns patrimonials iguals i, al mateix temps, és necessari

adaptar-se a les necessitats i desitjos dels seus visitants (que també són molt diversos i canviants).

Així i tot, de forma general i només com a eina heurística podem dividir aquest procés en tres etapes diferenciades: l'etapa d'intervenció, l'etapa d'interpretació i la de màrqueting (Recuero *et alii*, 2016).

En primer lloc, l'etapa d'intervenció contempla les accions encaminades a avaluar les condicions de preservació, mesurar la capacitat de càrrega i dissenyar i executar un programa de conservació-restauració sobre el bé patrimonial (Recuero, 2016: 106).⁴ Aquestes actuacions són necessàries per assegurar la protecció i la conservació del bé patrimonial, aspecte que és indispensable almanco des de dos punts de vista: d'una banda, per poder tenir un producte sostenible en el temps i, d'altra, és indispensable des del punt de vista legal en tant que es tracta d'un bé patrimonial arqueològic i que, per tant, està protegit per la normativa legal vigent.

En segon lloc, tenim l'etapa d'interpretació, que consisteix a adaptar el recurs patrimonial per a la seva exposició pública (Recuero *et alii*, 2016: 108). També cal realitzar una investigació del mercat en el qual s'inserirà el nou producte turístic arqueològic. A continuació s'haurà de dissenyar i executar el projecte museogràfic seleccionant els discursos⁵ (què volem contar), la filosofia bàsica de relació amb els visitants (com es vol contar) i desenvolupant les infraestructures necessàries per fer que l'experiència del visitant sigui l'adequada. Finalment, acabariem desenvolupant el disseny dels productes i serveis que podran consumir els visitants. En aquesta fase tampoc ens podem oblidar de definir l'estructura de gestió de l'entitat cultural que governarà tot el procés.

La tercera fase del procés de comodificació és el disseny i la implementació del pla de màrqueting, que té com a objectiu "crear sostenibilitat econòmica, social i mediambiental entorn al producte patrimonial resultant" mitjançant la creació de relacions estables i perllongades que generin valor (tant amb els potencials clients com amb la comunitat local, els agents públics i privats, etc.) (Recuero *et alii*, 2016: 45).

4.2. Analitzant el cas balear: abundant patrimoni, poc producte turístic arqueològic

4 En aquest punt, s'ha de contemplar que, en diverses ocasions, el procés de patrimonialització d'un bé arqueològic pot contemplar processos de posada en valor, consolidació, restauració i posada en escena dels béns, accions encaminades a facilitar i fomentar la sociabilització del patrimoni arqueològic.

5 De forma ideal, els discursos s'haurien de fonamentar en la recerca arqueològica del bé patrimonial, que formaria part de les accions bàsiques vinculades a la seva natura com a registre arqueològic. És a dir, de forma ideal per generar un producte turístic arqueològic seria necessari re-construir el sentit cultural original del bé patrimonial, ja que aquest hauria de ser l'element essencial per generar les narratives del producte (que permetrà generar la singularitat del bé i assegurar la seva autenticitat, dos dels valors essencials vinculats a aquest tipus de productes).

Seguint la distinció conceptual exposada a l'apartat anterior, especialment aquella que diferencia els béns patrimonials dels productes arqueològics, realitzarem una anàlisi sintètica del cas balear que ens permeti conèixer en major profunditat la situació actual del patrimoni arqueològic, i fins a quin punt s'han produït (o no) processos de generació de productes turístics entorn a aquests béns. Per fer això, hem recopilat tot un conjunt d'informacions bàsiques, així com definit una sèrie d'indicadors que ens poden permetre establir una imatge general dels processos de conversió del patrimoni arqueològic en productes turístics presents a les Balears.

De forma bàsica, el patrimoni arqueològic es pot dividir en dos tipus de béns principals, els immobles i els mobles, que requereixen una anàlisi diferenciada, ja que la seva natura planteja processos de comodificació diferents. Així, començarem analitzant els béns immobles patrimonials (jaciments arqueològics) i després abordarem l'estudi dels béns mobles (articulats entorn a museus, centres d'interpretació i col·leccions museogràfiques).

A nivell quantitatiu, a les Illes Balears tenim identificats més de 6.000 béns patrimonials immobles arqueològics de molts diverses tipologies estructurals i funcionals, i vinculats a un ample ventall cronològic des de la prehistòria fins a l'edat contemporània. Així doncs, la primera característica evident és la gran riquesa que tenen les Balears en béns immobles arqueològics. A més, aquests es distribueixen per tot el territori illenc i tant la seva densitat com el seu estat de conservació estan íntimament relacionats amb les dinàmiques territorials agrícoles i urbanístiques històriques dels espais on se situen els béns patrimonials.

Podem observar algunes diferències importants pel que respecta a la densitat arqueològica entre les diferents illes (taula 12). Com podem veure, Menorca és l'illa que té una major densitat arqueològica. Tot i que no podem descartar la possibilitat que aquesta realitat es vinculi a majors densitats d'ocupació de l'espai al passat, aquest fet també es podria vincular a una millor conservació, aspecte que es lligaria amb la menor pressió sobre el territori que ha tengut l'illa al llarg de la història (per exemple amb el desenvolupament d'estratègies extensives de ramaderia o un menor desenvolupament turisticourbà).

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Superfície (km²)	3640,11	701,8	572,56	83,24	4.997,71
Nre. de jaciments arqueològics	3944	1496	532	123	6.095
Densitat arqueològica (nre. de jaciments/km²)	1,08	2,13	0,93	1,48	1,22

Taula 12. Jaciments i densitat arqueològica de les Balears

Com hem assenyalat, consideram que un aspecte essencial en els processos de mercantilització dels jaciments arqueològics és el desenvolupament de projectes de recerca arqueològica encaminats a la reconstrucció del sentit cultural del jaciment, en tant que aquesta acció possibilita tant el desenvolupament dels discursos necessaris per generar un producte de qualitat (autèntic i únic) així com (en molts de casos) l'actuació física sobre ells desvetllant les restes i facilitant la seva posada en valor. D'aquesta manera, un altre índex interessant és el de densitat de projectes de recerca arqueològica vigents, tant en nombres absoluts com en funció del nombre de jaciments afectats per aquests projectes (vegeu taula 13). Com es pot

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Superfície (km ²)	3640,11	701,8	572,56	83,24	4.997,71
Nre. de jaciments arqueològics	3944	1496	532	123	6.095
Nre. d'intervencions programades anuals (2017)	22	10	1	3	36
Ràtio d'intervencions programades per jaciment	22	10	1	3	36
(nre. d'intervencions / nre. de jaciments totals)	0,0056	0,0067	0,0019	0,024	0,0059
Densitat d'intervencions programades (nre. d'intervencions / superfície en km ²)	0,0060	0,014	0,0017	0,036	0,0072

Taula 13. Intervencions arqueològiques programades a les Balears

veure, en aquest aspecte tenim també importants diferències. Així, Mallorca, tot i que compta amb més projectes de recerca en marxa, quan es relativitza en funció del nombre total de jaciments existents o de la superfície de l'illa passa a situar-se en tercera posició. En canvi, Formentera en termes relatius és el territori insular amb millors ràtios, fins i tot per sobre de Menorca.

Un altre punt clau per entendre la realitat existent té a veure amb els jaciments arqueològics visitables. En aquest sentit, és necessari un aclariment metodològic. Consideram que un jaciment arqueològic és visitable quan posseeix tres característiques essencials bàsiques. En primer lloc, la visita ha de ser pública i lliure; és a dir, que es permeti la visita de forma regular i sense

dificultats. Segon, ha d'existir senyalització que indiqui on és el jaciment i, si és possible, també senyalització a les vies de comunicació principal sobre com arribar-hi. Especialment es valora que aquests elements siguin materials i ben visibles. Finalment, el jaciment ha de tenir algun element interpretatiu que reculli discursos que permetin al visitant entendre el bé patrimonial (en aquest sentit també es demana que aquests elements siguin físics, tot i que poden remetre a espais virtuals). En tal cas, l'anàlisi de les dades ens mostra un comportament semblant a les anteriors, amb Mallorca en primer lloc en nombres absoluts, però passant a la tercera posició en termes relatius, amb Formentera i Menorca per davant. També en aquest cas l'illa d'Eivissa es posiciona en darrer lloc (taula 14).

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Superfície (km²)	3.640,11	701,8	572,56	83,24	4.997,71
Nre. de jaciments arqueològics	3.944	1.496	532	123	6.095
Nre. de jaciments visitables (2019)	48	28	6	6	88
Ràtio de jaciments visitables (nre. de jaciments visitables / nre. de jaciments totals)	0,012	0,018	0,011	0,049	0,0144
Densitat de jaciments visitables (nre. de jaciments visitables / superfície en km²)	0,013	0,039	0,010	0,072	0,0176

Taula 14. Jaciments arqueològics visitables a les Balears

Un aspecte completament desenvolupat a les Balears en relació amb el patrimoni arqueològic té a veure amb l'estudi de visitants. Com podem veure a la taula següent (taula 15), a les Balears actualment només existeixen onze béns arqueològics als quals es fa recompte del nombre de visitants. Això representa només el 12,5 % del total dels jaciments arqueològics que són visitables. A més, en molts de casos, les xifres no es publiquen de forma regular o directament no són accessibles. D'altra banda, a aquest nivell mínim d'informació podem afegir l'absència total d'estudis de visitants que ens permeti definir el perfil de les persones que acudeixen a aquests jaciments arqueològics.

De forma provisional (en funció de la manca i de la irregularitat de dades

	Illa	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ses Païsses	Mallorca									
Capocorb Vell		np	np	np	np	np	np	np	np	np
Parc Arqueològic Puig de sa Morisca		sd	sd	sd	sd	sd	sd	sd	sd	30.616
Pollentia						30.000				30.872
Castell de Santueri										
Castell de Capdepera										
TOTAL Mallorca										61.488
Nre. de béns comptabilitzats										2
Mitjana										
Torralba d'en Salord	Menorca	23.596	22.002	23.466	17.460	20.897	17.134	19.877	13.940	np
Trepucó		6.508	7.766	8.603	sd	sd	sd	sd	sd	sd
Torre d'en Galmés		10.645	10.272	15.301	11.519	7.556	8.987	13.430	13.630	12.988
Naveta des Tudons		46.752	46.946	40.344	36.125	32.566	23.818	38.187	45.094	44.449
Talatí de Dalt		sd	0	3.959	5.948	3.887	4.811	5.028	5.599	0
TOTAL Menorca		87.501	86.986	91.673	71.052	64.906	54.750	76.522	78.263	57.437
Nre. de béns comptabilitzats		4	4	5	4	4	4	4	4	2
Mitjana		21.875	21.747	18.335	17.763	16.227	13.688	19.131	19.566	28.719
Es Culleram ⁶	Eivissa				2.005	1.960	2.775	3.310	1.625	
Puig des Molins						18.986	16.918	17.067	15.472	15.968
TOTAL Eivissa						20.946	19.693	20.377	17.097	
Nre. de béns comptabilitzats						2	2	2	2	
Mitjana						10.473	9.847	10.189	8.549	
TOTAL BALEARS										

Taula 15. Visitants a jaciments arqueològics de les Balears (2009-2017) (sd – sense dades; np – dades no públiques)

que tenim avui en dia) podem plantejar dues idees bàsiques sobre la vessant quantitativa dels visitants a jaciments arqueològics a les Balears. Com mostra el següent gràfic (figura 1), el nombre de visitants totals per al període 2009-2017 ha estat força irregular, tot i que ofereix una tendència a l'alça. D'altra

6 Anys 2012 i 2013, només dades de juny a octubre; 2014 i 2015, les dades són d'abril a octubre; 2016, les dades només corresponen als mesos de juny, juliol i agost.

banda, el gràfic que mostra la mitjana de visitants per jaciment també ofereix un patró irregular, encara que aquesta vegada amb una línia tendencial gairebé plana (figura 2). Així i tot, pensam que serà necessari aprofundir en l'anàlisi d'aquestes dades, ja que no descartam que els nostres resultats tenguin molt a veure amb la irregularitat en les dades disponibles (amb aparicions i desaparicions de diferents jaciments a les dades disponibles).

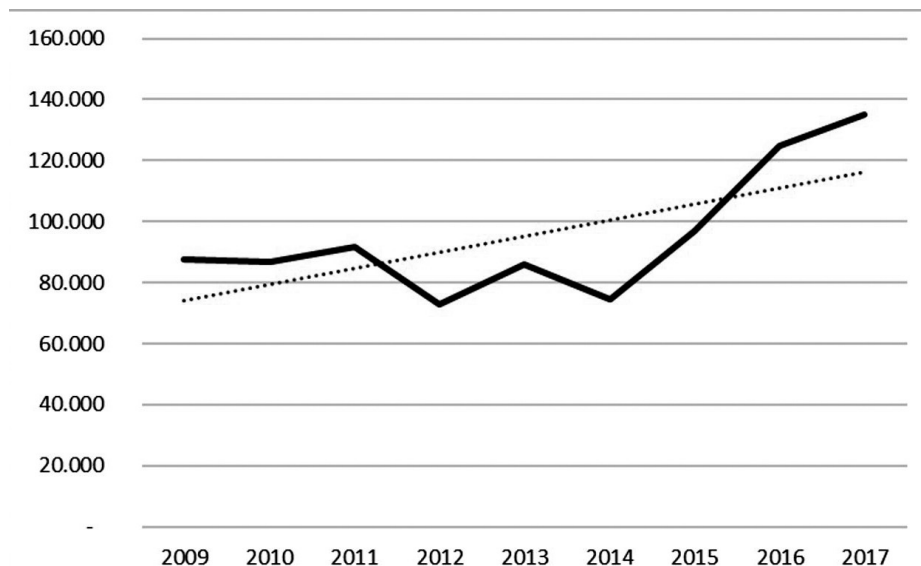

Figura 1. Evolució del nombre de visitants totals a jaciments arqueològics a les Balears (2009-2017) la línia puntejada mostra la tendència general

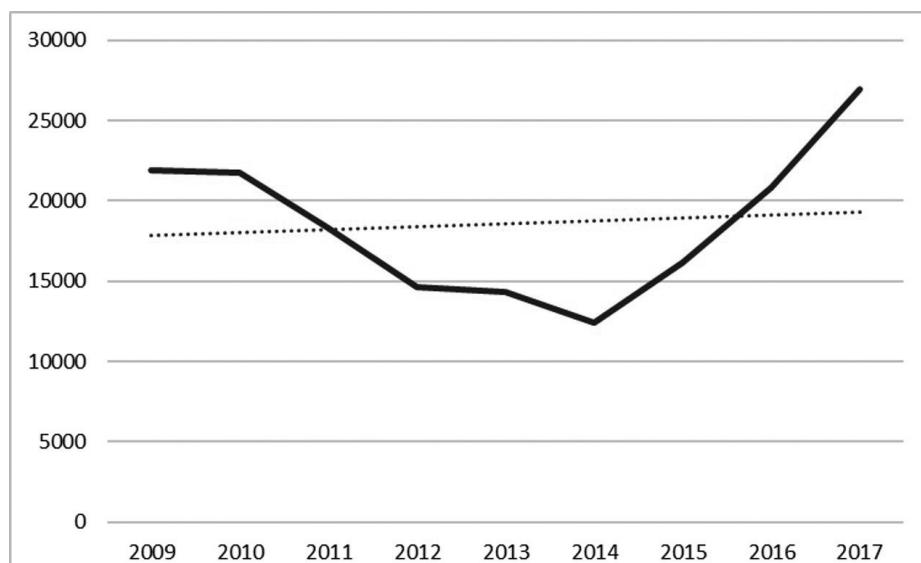

Figura 2. Evolució de la mitjana del nombre de visitants per jaciments arqueològics a les Illes Balears (2009-2017) la línia puntejada mostra la tendència general

Finalment, passam a valorar aquells jaciments arqueològics on existeix un producte arqueològic. És a dir, on s'ofereix un producte o un servei amb un cost econòmic determinat. En aquest cas, únicament hem valorat els productes arqueològics que s'ofereixen directament al propi jaciment arqueològic. No hem tengut en compte l'existència de productes oferts per diferents entitats privades sobre diferents jaciments arqueològics.

Les xifres ens mostren que l'illa amb uns millors resultats en aquest apartat és Menorca (sempre des d'un punt de vista relatiu), seguida d'Eivissa, Mallorca, i tanca Formentera, on no hem documentat cap producte arqueològic (vegeu taula 16). De totes maneres, aquesta primera aproximació de tipus quantitatiu haurà de complementar-se en el futur amb estudis qualitatius, ja que en bona mesura els productes existents són molt poc diversos (principalment es tracta d'autovisites o com a molt de visites guiades) i (consideram) no estan ben adreçades al turista que visita les Balears.

El segon gran bloc de béns patrimonials arqueològics són els mobles. Aquests, segons la normativa legal existent a l'actualitat, es troben dipositats en centres museístics de les Illes. Així, en total tenim denou centres museístics amb col·leccions arqueològiques. Com es pot veure clarament a la taula següent (taula 17), la distribució d'aquests a l'arxipèlag és molt irregular. En termes relatius, l'illa amb una major densitat és Eivissa, seguida de Menorca i Mallorca. A Formentera, a l'actualitat no hi ha cap centre museístic, tot i

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Superfície (km2)	3640,11	701,8	572,56	83,24	4.997,71
Nre. de jaciments arqueològics	3944	1496	532	123	6.095
Nre. de jaciments amb producte turístic arqueològic (2017)	10	7	2	0	19
Ràtio de producte arqueològic (nre. de jaciments amb producte / mre. de jaciments totals)	0,0025	0,0047	0,0037	0	0,003
Densitat de producte arqueològic (nre. de jaciments amb producte / superfície en km2)	0,0027	0,099	0,0035	0	0,0038

Taula 16. Jaciments amb producte arqueològic a les Balears

que ja han començat les obres per obrir el futur Museu de Formentera a la Seineta (amb un pressupost global de 2,5 milions d'euros).

Respecte a les persones que visiten els centres museístics de les Balears tenim alguns dels mateixos problemes que hem assenyalat per al cas dels béns immobles arqueològics, amb una manca de dades molt important. Així, les dades de visitants no es publiquen de forma regular (com sempre, Menorca n'és l'excepció positiva), tot i que la gran majoria de centres són públics. A dia d'avui tenim un conjunt de dades incompletes amb les quals es fa difícil plantejar interpretacions globals (vegeu taula 18).

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Superfície (km2)	3640,11	701,8	572,56	83,24	4.997,71
Nre. de museus, centres d'interpretació i col·leccions museogràfiques arqueològiques	13	3	4 (3) ⁷	0	20(19)
Densitat de centres museístics arqueològics (nre. de centres / superfície en km2)	0,0036	0,0042	0,0069 (0,0052)	0	0,0040 (0,0038)

Taula 17. Centres museístics amb col·leccions arqueològiques a les Balears

D'altra banda, tampoc tenim dades qualitatives sobre els visitants, cosa que dificulta saber els perfils sociodemogràfics dels que acudeixen a centres museístics amb col·leccions arqueològiques. Sobre aquest punt disposam d'un parell de dades d'interès. Així, tenim tres centres (tots de Mallorca: CI S'Illot, Museu d'Història de Manacor i Museu de Son Fornés) dels quals coneixem el desglossament entre visitants nacionals i estrangers, i el nombre de visitants de centres escolars per al trienni 2016-2018 (vegeu taula 19).

De forma sintètica, hi ha una sèrie de dades que ens permeten extreure conclusions interessants. En primer lloc, els tres centres presenten xifres importants en visites escolars. Així al CI S'Illot el públic escolar ha anat augmentat de forma substancial el seu pes en relació amb el total de visitants (31 % el 2016; 42 % el 2017; 62 % el 2018), malauradament aquest fet no s'ha degut a un increment del nombre total d'escolars, sinó a una davallada espectacular dels visitants totals (un 47 %). Per la seva banda, en el Museu de Manacor el públic escolar representa un 28 % tant per al 2016 com per al 2017. Finalment, el públic escolar representa més de la meitat del públic visitant del Museu de Son Fornés (mitjana del 58 %). Aquestes dades, juntament amb l'existència d'altres productes de base arqueològica també adreçats a públic escolar, però no analitzats aquí per no estar vinculats directament amb

	Illla	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Museu de Mallorca ⁸	Mallorca	sd	sd	sd	4.567	9.309	12.246	15.695	14.757	
Museu de Bellver										
Museu de Son Fornés								4.333	4.184	5.876
Museu de Manacor								7.568	8.726	5.754 ⁹
Museu d'Artà								1.290	1.305	1.188
Museu de Pollença ¹⁰										75.000
Museu de Lluc				92.741						
Museu de Deià										
Museu de Sóller										
Museu de Cabrera										
Museu de Pollentia					4.617	10.933	14.143	13.397	24.042	
Museu de la Porciúncula										
Museu Bíblic										
CI S'Illot								2.065	1.682	1.087
TOTAL Mallorca										
Nre. de centres comptabilitzats										
Mitjana										
Museu de Menorca	Menorca	14.245	12.881	14.688	17.246	20.209	20.683	25.870	22.450	
Museu de Ciutadella		6.079	6.251	6.549	7.930	6.514	7.021	9.671	8.881	
CI Torre d'en Galmés		-	-	-	-	-	-	3.755	3.126	
TOTAL Menorca		20.324	19.132	21.237	25.176	26.723	27.704	39.296	34.457	
TOTAL Menorca										
Nre. de centres comptabilitzats		2	2	2	2	2	2	3	3	
Mitjana		10.162	9.566	10.619	12.588	13.362	13.852	13.099	11.486	

7 Fins a on sabem, el Museu de Dalt Vila roman tancat des del 2010.

8 Sense col·lecció arqueològica en exposició pública des del 2009.

9 Només comptabilitzats fins a agost.

10 No és exclusiu d'arqueologia. L'entrada és gratuïta.

	Illa	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
MAEF	Eivissa				18.986	16.918	17.067	15.472	15.968	
Museu Dalt Vila		Tancat	Tancat	Tancat	Tancat	Tancat	Tancat	Tancat	Tancat	Tancat
CI Madina Yabisa										
C. I. Sa Capelleta ¹¹					4.338		3.538			
TOTAL Eivissa										
Nre. de centres comptabilitzats										
Mitjana										
TOTAL BALEARS										

Taula 18. Visitants a centres museístics amb col·leccions arqueològiques de les Balears (2010-2018)

centres o béns arqueològics o per no tenir dades numèriques (Arqueòdrom UIB; Metalls ArqueoUIB; Diverarqueólogos; Ruta Sencelles-Costitx; Aldarq; Arqueonautes; Pollentia), ens evidencien l'existència d'una relativament important demanda de producte arqueològic de vessant didàctica i adreçada a les escoles.

En segon lloc, podem veure un comportament molt diferenciat respecte al pes dels visitants estrangers. Al CI de s'Illot s'observa una caiguda sostinguda d'aquests visitants (2016-49 %; 2017-38 %; 2018-25 %). En canvi, el Museu de Manacor i el Museu de Son Fornés tenen xifres molt més estables que es mouen en ambdós casos entre el 11 i el 14 %. Amb aquestes poques dades, es fa difícil plantejar una reflexió global sobre la relació entre visitants estrangers i els centres museístics arqueològics. A priori, podríem plantejar que la reduïda importància d'aquests en els casos de Son Fornés i Manacor tenen molt a veure que són iniciatives clarament destinades al públic local. La major importància del públic estranger en el CI de s'Illot s'hi ha de vincular per la seva situació, ben enmig d'un nucli turístic de primer ordre.

	CI S'Illot			Museu de Manacor			Museu de Son Fornés		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Total de visitants	2.065	1.682	1.087	7.568	8.726	5.754 ¹²	4.333	4.184	5.876
Visitants estrangers	1.021	651	278	1.023	1.223	-	515	566	674
Visitants nacionals	1.044	1.031	809	999	1.208	-	3.818	3.618	5.202
Total de visitants escolars	641	716	682	2.126	2.513	-	2.638	2.348	3.318

Taula 19. Visitants estrangers, nacionals i escolars a diversos centres museístics de les Balears

Allò preocupant, però, és que sembla que el producte que ofereix no està tenint èxit entre aquest públic.

5. CONCLUSIONS

Com assenyalàvem a l'inici del text, les Balears tenen un patrimoni arqueològic molt variat, d'una qualitat excepcional, i amb més de 6.000 jaciments arqueològics i una densitat d'1,2 jaciments per quilòmetre quadrat som de les comunitats autònomes més riques en aquest sentit. A més, alguns d'aquests béns patrimonials tenen una conservació destacada, una monumentalitat espectacular i es vinculen a cultures del passat que només visqueren a les Balears. També a nivell de patrimoni moble arqueològic la realitat actual és força positiva, ja que tenim una gran quantitat i qualitat i, a més, fins a 20 centres museístics amb col·leccions arqueològiques.

Però, dit això, i recuperant la distinció conceptual que hem proposat aquí, entre registre arqueològic (RA), patrimoni arqueològic (PA) i producte arqueològic (PrA), estam en condicions d'assenyalar que, ara per ara, el desenvolupament de productes turístics arqueològics a les Balears és relativament reduït, tot i que s'ha de diferenciar el cas paradigmàtic de Menorca, en el qual bona part de les dades es publiquen de forma regular, i que ofereixen unes bones xifres, amb 57.000 visitants a jaciments arqueològics (amb només dos de comptabilitzats, Naveta des Tudons i Torre d'en Galmés).

Encara així, pensam que hi ha molt d'espai per a l'esperança. En primer lloc, cal tenir en compte dues xifres (tot i que són molt provisionals per la manca de dades abans exposada). El nombre total de visitants a jaciments balears el 2017 arribà als 134.893, amb una mitjana de 26.979 per bé patrimonial. Segona xifra important, al mateix any, el nombre de visitants a centres museístics amb col·leccions arqueològiques foren més de 105.000. En total, els béns patrimonials arqueològics de les Balears reberen més de 240.000 visites només al 2017. Sense cap dubte, les xifres definitives (quan puguem accedir a les dades incompletes) suposaran un augment molt significatiu d'aquests nombres.

D'altra banda, com hem pogut comprovar, un dels principals problemes que hem tengut a l'hora d'analitzar el desenvolupament d'un producte consolidat d'arqueoturisme és la manca d'informació existent sobre els visitants, tant a nivell quantitatiu com a nivell qualitatiu, si bé és cert que el comportament en aquest punt no és igual a totes les Illes, amb Menorca, que publica periòdicament totes les dades de accés dels jaciments gestionats pel Consell i, en canvi, Mallorca i Eivissa, amb moltes mancances. Si comparam la situació de l'arqueoturisme amb altres productes turístics complementaris i ja consolidats, observam que una important diferència radica en l'existència

11 Les dades de 2013 corresponen només als mesos des de juliol fins a octubre; les de 2015, des d'abril fins a agost.

12 Només dades disponibles fins a agost.

d'estudis de volum de turistes i, especialment, de treballs que valoren l'impacte econòmic d'aquest tipus de productes. En aquest sentit, pensam que pot ser una bona mesura a implementar.

6. BIBLIOGRAFIA

AETIB. 2018. *El turisme a les Illes Balears. Anuari 2017*. AETIB: Palma.

Aguiló, E. (dir). 1981. *El turismo en las Baleares*. Consell Interinsular / Conselleria d'Economia i Hisenda / Banca March: Palma.

Aguiló, E.; Alegre, J.; Sard, M. 2005. "The persistence of the sun and sand tourism model". *Tourism Management* 26 (2): 219-231.

Aguiló, E.; Sastre, A. 1984. "La medición de la estacionalidad del turismo: el caso de Baleares". *Estudios Turísticos* 81: 79-88.

Albacete, C. A.; Fuentes, M. M.; Haro-Domínguez, M. C. 2013. "La investigación española en turismo con impacto internacional (1997-2011). Una perspectiva desde la economía y la dirección de la empresa". *Cuadernos de Economía y Dirección de la Empresa*: 17-28.

Alcover, A.; Alemany M.; Jacob, M.; Payeras, M.; García, A.; Martínez-Ribes. 2011. "The economic impact of yacht charter tourism on the Balearic economy". *Tourism economics* 17(3): 625-638.

Alegre, J.; Pou, L. 2003. "El turismo de sol y playa desde la perspectiva de los consumidores europeos. Un nuevo desafío en el desarrollo turístico de Baleares". A: López Casasnovas, G. (Dir.) *Islas Baleares. Serie Estudios Regionales*. Fundación BBVA: Madrid.

Alegre, J.; Pou, Ll. 2006. "El paquete turístico de todo incluido: un análisis de sus implicaciones económicas para el caso de las Islas Baleares". A: *DEA Working Papers Series* núm.17 [https://dea.uib.cat/digitalAssets/128/128276_9.pdf, març 2019]

Alegre, J.; Sard, M. 2015. "When demands drops and prices rise. Tourist packages in the Balearic Islands during the econòmic crisis". *Tourism management* 46: 375-385.

Amer, J. 2009. "Emprendedores turísticos locales y su intermediación en la esfera de las políticas públicas: el caso de Mallorca. Una aproximación desde la sociología histórica y política". *Pasos* 7 (3): 371-380.

Amer, J. 2011. "Educación y sociedad turística en Baleares las políticas públicas educativas ante el impacto de la economía de servicios turísticos en el abandono escolar". *Investigaciones Turísticas* 2: 66-81.

ATB. 2012. *El turisme a les Illes Balears. Anuari 2011*. ATB: Palma.

ATB. 2013. *El turisme a les Illes Balears. Anuari 2012*. ATB: Palma.

Augé, M. 2008. *Los "no lugares", espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*. Gedisa: Barcelona.

Ballart, J. 1997. *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Ariel: Barcelona.

Ballart, J.; Tresserras, J. 2001. *Gestión del patrimonio cultural*. Ariel: Barcelona.

Barceló, B. 2000. "Història del turisme a Mallorca". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 50: 31-55.

Barceló, C. 2010. *Estudio sobre productos turísticos emergentes en las Illes Balears*. Cámara de Comercio de Mallorca: Palma.

Bardolet, E.; Sheldon, P. 2008. "Tourism in archipelagos. Hawai'i and the Balearics". *Annals of Tourism Research* 35(4): 900-923.

Baron, R. V. 1975. *Seasonality in tourism: a guide to the analysis of seasonality and trends for policy making*. Economist Intelligence Unit: London.

Barreiro, D. 2006. "Conocimiento y acción en la arqueología aplicada". *Complutum* 17: 205-219.

Blasco, A. 2002. "Planificación y gestión del territorio turístico de las Islas Baleares". A: Blanquer, D. *Ordenación y gestión del territorio turístico*. UIB: Palma; 215-286.

Blázquez, M.; Garau, J. M.; Murray, I. 2002. *El tercer boom: indicadores de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner: Palma.

Calvo, M.; D. Javaloyas, D.; Alberó, D.; García Rosselló, J. 2014. "Enhancing 'places' through archaeological heritage in sun, sand and sea touristic coastal areas: a case from Mallorca (Spain)". *Journal of Island and Coastal Archaeology* 9 (3): 314-363.

Cànoves, G.; Villarino, M.; Armas, P.; Seguí Llinás, M.; Blanco, A.; Cuesta, L.; Herrera, L.; Priestley, G. K. 2003. "Turismo rural y desarrollo rural. Perspectivas de futuro en Cataluña, Baleares y Galicia". *Serie geogràfica* 11: 117-140.

Coll, M. A.; Seguí, M. 2014. "El papel del clima en la estacionalidad turística y la configuración de productos turísticos emergentes. El caso de Mallorca". *Cuadernos de Turismo* 33: 15-30.

Conselleria de Turisme. 2005. *El turisme a les Illes Balears. Dades informatives, any 2004*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears: Palma.

Conselleria de Turisme. 2002. *El turisme a les Illes Balears. Dades informatives, any 2001*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears: Palma.

Criado, F. 1993. "Visibilidad e interpretación del registro arqueológico". *Trabajos de Prehistoria* 50: 39-56.

Criado, F. 1996. "Hacia un modelo integrado de investigación y gestión del Patrimonio Histórico: la cadena interpretativa como propuesta". *Boletín Andaluz de Patrimonio Histórico* 16: 73-78.

Duro, J. A., & Farré, F. X. 2015. "Estacionalidad turística en las provincias españolas: medición y análisis". *Cuadernos de Turismo* 36: 157-174.

Garau, J. "Propuesta de dos índices para la medición de la Competitividad de los destinos de sol y playa del mediterráneo: avance de resultados desde el punto de vista de la demanda". *Revista de Análisis Turístico* 4: 50-67.

Garau-Vadell, J. 1997. *El Turismo de Golf en Balears* 97. Edicions CAEB: Palma.

Garau-Vadell, J. 2001. *El Turismo de Golf en Balears* 01. Edicions CAEB: Palma.

Garau-Vadell, J., & Tur, V. 1998. *El cicloturismo en Baleares*. CAEB: Palma.

Garau-Vadell, J., & Tur, V. 2004. *El cicloturismo en Baleares*. CAEB: Palma.

Garau-Vadell, J. 2005. *El turismo de golf en Balears* 05. Edicions CAEB: Palma.

Garau-Vadell, J. 2005. "El turismo náutico como elemento de diversificación turística. Análisis del consumidor e impacto económico. El caso Baleares". *Investigación y marketing* 88: 62-74.

Garau-Vadell, J.; Borja-Solé, Ll. 2008. "Golf in mass tourism destinations facing seasonality: a longitudinal study". *Tourism Review* 63 (2): 16-24.

Garau-Vadell, J.; De-Juan-Vigaray, M.; Mesa, E. 2000. "El auge del cicloturismo ante el reto de la estacionalidad. El caso de Baleares". *Investigación i marketing* 66: 30-39.

García Sánchez, A. & Alburquerque García, F.J. 2003. "El turismo cultural y el de sol y playa: ¿sustitutivos o complementarios?". *Cuadernos de Turismo* 11: 97-105.

Garcia Sastre, M. A.; Alemany, M.; Trías, M. 2015. "Are regional political

decisions the key element in reducing seasonal variation in tourism? The case of the Balearic Islands". *Tourism Economics* 21(6): 1207-1219.

González Méndez, M. 2000. Memoria, historia y patrimonio: hacia una concepción social del patrimonio. *Trabajos de Prehistoria* 57 (2): 9 -20.

Ioannides, D.; Debbage, K.G. 1998. "The economic geography of the tourist industry". *A supply-side analysis*. Routledge: London.

Javaloyas, D. 2010. "Hacia una historia praxiológica de la arqueología prehistórica española. La arqueología mallorquina como caso de estudio". *Complutum* 21(1): 27-41.

Javaloyas, D. 2011. "Para el pueblo pero sin el pueblo. La arqueología mallorquina del s. XXI". A: Almansa, J. (Ed.) *El futuro de la arqueología en España*. JAS Arqueología: Madrid; 125-130.

Javaloyas, D.; Sastre, M.; Oliver, Ll.; Gloaguen, E. 2012. "Arqueologia i públic a Mallorca, una trista història. Reflexions a partir d'una intervenció a Son Corró." A: Riera, M. (Coord.): *IV Jornades d'Arqueologia de les Balears* (Eivissa, 1 i 2 d'octubre, 2010). Vessants: Palma; 241-248.

López-Bonilla, M.; Granados-Perea, C.; López-Bonilla, L. M. 2017. "Primera generación de autores con difusión internacional en la investigación turística española". *Revista Española de Documentación Científica*, 40 (3): 18 pp.

Luna, M. 2015. "El turismo de cruceros en el Mediterráneo y en las Illes Balears. Un análisis entre el 2000 y el 2012". *Scripta Nova* XIX (514): 33 pp.

Moreno, S.; Picazo, P. 2012. "Difusión de la investigación científica en revistas de turismo realizada por instituciones españolas". *Revista de Análisis Turísticos*, 14 (2): 33-52.

Murray, I. 2005. "El pisotón ecológico (y empresarial) en las Islas Baleares". *Medio ambiente y comportamiento humano: Revista Internacional de Psicología Ambiental* 6 (2): 123-166.

Murray, I. 2012. *Geografies del capitalisme balear: poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*. Tesis doctoral, Universitat Illes Balears: Palma.

Murray, I.; Blázquez, M.; Pons, A. 2003. "La explosión turística en las Islas Baleares (1956-2000). Cambios de uso del suelo y metabolismo socioeconómico". Comunicació presentada al VII Encuentro entre Técnicos e Historiadores i al III Seminario sobre Evolución del Territorio como Punto de Encuentro Transdisciplinar, organitzat per la Universitat de les Illes Balears, 20 i 21 de juny de 2003.

Payeras, M.; Jacob, M.; Alcover, A.; Alemany, M.; García, M. A.; Martínez-Ribes, L. 2010. "Analysis of the yacht charter industry in the Balearic Islands". Paper presented at The First International Conference on Tourism between China and Spain (ICTCHS), March. Palma de Mallorca.

Picornell, C. 1989. "Turisme i territori a les Illes Balears." Tesi doctoral inèdita. Universitat de les Illes Balears: Palma.

Pons, A.; Rullan, O.; Murray, I. 2014. "Tourism capitalisme and island urbanization: tourist accomodation diffusion in the Balearics, 1936-2010". *Island Studies Journal* 2: 239-258.

Recuero, N.; Blasco, F.; Garcia de Madariaga, J. 2016. *Marketing del turismo Cultural*. ESIC: Madrid.

Rullan, O. 1999. "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares". *Estudios Geográficos* 236 (LX): 403-442.

Salvà i Tomàs, P. A. 1985. "Turisme i canvi a l'espai de les Illes Balears." *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 2: 17-32.

Salvà, P. 2004. *Una aproximació a la immigració d'estrangers a les Illes Balears*. Sa Nostra: Palma.

Sastre, A. 1995. *Mercat turístic balear*. Institut d'Estudis Baleàrics: Palma.

Sastre, A. 2002. "Els majoristes de viatges." A: Picornell, C.; Sastre, F.; Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears: Palma de Mallorca: 465-480.

Seguí, M. 1995. *Les nouvelles Baléares: la rénovation d'un espace touristique mythique*. L'Harmattan: París.

Seguí Ramón, J. 1998. *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs*. Documenta Balear: Palma.

Valdivielso, J. 2001. "Poder y hegemonía en la batalla de la ecotasa". A: Valdivielso, J. (comp.) *¿A qué llamamos ECOTASA?*. Monograma Editores: Palma de Mallorca: 9-40.